

Proces demokratyzacji i jego determinanty

**Analiza na przykładzie Republiki Czeskiej i Węgier
(1990–2016)**

Prace Naukowe

Uniwersytetu Śląskiego
w Katowicach
nr 3696

50 lat
**Uniwersytetu
Śląskiego**
w Katowicach

Sebastian Kubas

Proces demokratyzacji i jego determinanty

**Analiza na przykładzie Republiki Czeskiej i Węgier
(1990–2016)**

Redaktor serii: Nauki Polityczne
Mariusz Kolczyński

Recenzent
Wojciech Sokół

Redaktor
Katarzyna Wyrwas

Projektant okładki
Agata Augustynik

Redaktor techniczny
Małgorzata Pleśniar

Korektor
Joanna Zwierzyńska

Łamanie
Alicja Załęcka

Copyright © 2018 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-3347-2
(wersja drukowana)
ISBN 978-83-226-3348-9
(wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 38,25. Ark. wyd. 48,5. Papier
offset. kl. III, 90 g Cena 64 zł (+ VAT)

Druk i oprawa:
„TOTEM.COM.PL Sp. z o.o.” Sp.K.
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

Spis treści

Wstęp / 9

Rozdział 1

Demokracja / 23

- 1.1. Demokracja – odwieczny problem / 23
- 1.2. Elementarne komponenty demokracji: wolność, równość, większość / 35
 - 1.2.1. Wolność / 36
 - 1.2.2. Równość / 43
 - 1.2.3. Zasada większości / 47
- 1.3. Przednowoczesne koncepcje i teorie demokracji / 49
- 1.4. Współczesne teorie demokracji / 60
- 1.5. Demokracja i jej odcienie / 83
- 1.6. Krytyka demokracji liberalnej / 96

Rozdział 2

Proces demokratyzacji / 101

- 2.1. Zagadnienia wstępne / 101
 - 2.1.1. Zmiana polityczna / 102
 - 2.1.2. Charakter procesu demokratyzacji / 109
 - 2.1.3. Instytucjonalny wymiar procesu demokratyzacji / 115
 - 2.1.4. Konteksty procesu demokratyzacji / 120
- 2.2. Fazy procesu demokratyzacji / 127
 - 2.2.1. Liberalizacja jako możliwość rozpoczęcia procesu demokratyzacji / 128
 - 2.2.2. Erozja reżimu niedemokratycznego / 131
 - 2.2.3. Tranzycja / 142
 - 2.2.4. Konsolidacja demokracji / 150
- 2.3. Zatrzymane nieskonsolidowane demokracje / 161

Rozdział 3**Determinanty procesu demokratyzacji. Założenia metodologiczno-teoretyczne / 167**

- 3.1. Czynniki wpływające na rozpoczęcie procesu demokratyzacji i jego początkowy rozwój / 168
 - 3.1.1. Doświadczenia przeszłości / 168
 - 3.1.2. Czynniki egzogenne / 173
- 3.2. Instytucjonalny wzór i jego podstawowe determinanty / 184
 - 3.2.1. Konstytucja / 184
 - 3.2.2. Organy władzy państwowej i modele relacji pomiędzy nimi / 195
 - 3.2.3. Prawo i system wyborczy / 208
 - 3.2.4. Pluralistyczny system partyjny / 217
- 3.3. Analiza ilościowo-jakościowa jako jedna z form ewaluacji procesu demokratyzacji / 226

Rozdział 4**Procesy poprzedzające demokratyzację w Republice Czeskiej i na Węgrzech / 241**

- 4.1. Doświadczenia przeszłości i ich wpływ na charakter procesu demokratyzacji / 241
 - 4.1.1. Czeski wkład w rozwój reżimu demokratycznego / 242
 - 4.1.2. Węgierski kompleks wielkiej państwowości / 267
- 4.2. Socjalizm w Czechosłowacji i na Węgrzech / 278
- 4.3. Erozja reżimu niedemokratycznego / 297
 - 4.3.1. Czechosłowacja / 299
 - 4.3.2. Węgry / 307
 - 4.3.3. Opozycja: zwiastun demokracji / 320

Rozdział 5**Tranzycja w Republice Czeskiej i na Węgrzech / 333**

- 5.1. Międzynarodowy kontekst przemian / 334
- 5.2. Tranzycja w Czechosłowacji / 348
- 5.3. Tranzycja na Węgrzech / 365

Rozdział 6**Instytucjonalny wymiar analizy konsolidacji demokracji Czech i Węgier / 385**

- 6.1. Wzór konstytucyjny / 385
 - 6.1.1. Szczególna forma / 388
 - 6.1.2. Szczególna treść / 392
 - 6.1.3. Najwyższe usytuowanie w hierarchii aktów prawnych / 402
- 6.2. Model relacji między organami władzy / 405
 - 6.2.1. Wybór modelu parlamentarnego / 406
 - 6.2.2. Kształtowanie się pozycji parlamentu w procesie konsolidacji demokracji / 411
 - 6.2.3. Kształtowanie się pozycji prezydenta w procesie konsolidacji demokracji / 429
 - 6.2.4. Kształtowanie się pozycji rządu w procesie konsolidacji demokracji / 437
 - 6.2.5. Sądy Konstytucyjne w czeskim i węgierskim wymiarze sprawiedliwości / 442

- 6.3. Systemy wyborcze i wybory parlamentarne / 449
6.4. Pluralistyczne systemy partyjne Czech i Węgier / 467

Rozdział 7

Analiza ilościowo-jakościowa konsolidacji demokracji Republiki Czeskiej i Węgier / 491

- 7.1. Profile Republiki Czeskiej i Węgier w oparciu o indeks wolności (Freedom House: *Freedom in the World*) i rezultat demokracji (Freedom House: *Nations in Transit*) / 492
7.2. Profile Republiki Czeskiej i Węgier w oparciu o indeks demokracji (The Economist Intelligence Unit) / 499
7.3. Profile Republiki Czeskiej i Węgier w oparciu o indeks statusu demokracji i indeks jakości rządu (Fundacja Bertelsmanna) / 503
7.4. Wartość eksplanacyjna indeksów, a możliwość budowy jednolitego modelu ewaluacji postępów demokratyzacji / 508
7.5. Analiza ocen konsolidacji demokracji wystawianych przez indeksy / 518
7.6. Analiza porównawcza okresu konsolidacji demokracji Republiki Czeskiej i Węgier w odniesieniu do innych regionów Europy i świata na podstawie wybranych indeksów (indeks wolności, rezultat demokracji, indeks demokracji, indeks statusu demokracji, indeks jakości rządu) / 544

Zakończenie / 551

Bibliografia / 561

Spis tabel i wykresów / 601

Summary / 605

Résumé / 607

Wstęp

Mimo że demokracja istnieje od ponad dwóch tysięcy lat, spór i dyskusje nad nią nadal mają niezwykle żywy charakter. Do czasów nam współczesnych nie określono jednoznacznie, czym ona właściwie jest, a czym nie jest¹. Pojawienie się demokracji wymaga określonych warunków i okoliczności, jednakże doświadczenia różnych państw pokazują, że istnieje ogromna trudność w jednoznacznym wskazaniu zestawu takich warunków, które będą prowadziły do recepcji demokracji, jej zasad oraz procedur. Nawet jeżeli zaistnieją sprzyjające demokracji warunki i okoliczności, to niekoniecznie muszą być pozytywnie wykorzystane na dalszym etapie przemian, co w konsekwencji potwierdza tylko tezę o niezwykle skomplikowanym i wielowymiarowym charakterze opisywanego problemu. Droga do demokracji wiąże się z gruntowną zmianą polityczną osadzoną w przekształcaniu jednego reżimu w drugi. Przy czym reżimem wyjściowym jest taki o charakterze niedemokratycznym, a docelowym – demokratyczny. Posługując się klasycznym rozumieniem pojęcia *reżim*, należy wskazać, że jest on częścią składową formy państwa. W tym ujęciu ogólnie reżimy dzielimy na demokratyczne i niedemokratyczne (totalitarne, autorytarne)².

¹ A. ANTOSZEWSKI: *Współczesne teorie demokracji*. Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2016; R. DAHL: *Demokracja i jej krytycy*. Przeł. S. AMSTERDAMSKI. Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 2012; D. HELD: *Modele demokracji*. Przeł. W. NOWICKI. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010; A. JAMRÓZ: *Demokracja współczesna. Wprowadzenie*. Temida2, Białystok 1993; H. KELSEN: *O istocie demokracji*. Przeł. F. TURYNOWA. Księgarnia Powszechna, Warszawa 1936; M. MARCZEWSKA-RYTKO: *Demokracja bezpośrednia w teorii i praktyce politycznej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2001; G. SARTORI: *Teoria demokracji*. Przeł. P. AMSTERDAMSKI, D. GRINBERG. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998; M. SAWARD: *Demokracja*. Przeł. A. BUREK. Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2008; J. SCHUMPETER: *Kapitalizm, socjalizm, demokracja*. Przeł. M. RUSIŃSKI. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009; W.J. STANKIEWICZ: *Demokracja w teorii i praktyce*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2010.

² K. CEBUL, R. ZENDEROWSKI: *Wstęp do nauki o polityce, państwie i prawie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2006, s. 116–129; J. KUCIŃSKI: *Nauka o państwie i prawie*. Almamater Warszawa 2008, s. 37–42; E. ZIELIŃSKI: *Nauka o państwie i polityce*. Elipsa, Warszawa 1999, s. 126–130.

Droga do demokracji jest pewnym procesem. Proces należy rozumieć jako sekwencję przeobrażeń, które wynikają z siebie i następują po sobie w rzeczywistości społecznej. W interesującym nas aspekcie proces polityczny przyjmuje charakter działań publicznych, które zmierzają do realizacji określonych potrzeb i interesów, a także implementacji decyzji wpływających na ukształtowanie pożądanej sytuacji politycznej³. Proces demokratyzacji cechuje się dynamiką i zmiennością kierunków oraz nieustannie pojawiającymi się nowymi okolicznościami, które trzeba dopasowywać do aktualnego kontekstu społecznego, politycznego, kulturowego czy nawet gospodarczego. Każda droga, także i proces demokratyzacji, jest wieloetapowa i zakłada osiągnięcie określonego celu podróży. Samo podjęcie trudu związanego z procesem demokratyzacji nie gwarantuje osiągnięcia demokracji, może natomiast znacznie ją przybliżyć⁴.

Na proces demokratyzacji składają się różnego rodzaju determinanty. Pojęcie determinanty należy rozumieć jako wyznacznik czy też wyróżnik wpływający na pojawienie się pewnej prawidłowości⁵. W związku z tym istotne jest określenie tych determinant, które będą miały istotny wpływ na proces demokratyzacji. Ze względu na charakter pracy będą nas interesowały przede wszystkim determinanty uwarunkowane politycznie, w tym m.in.: niewydolność niedemokratycznego reżimu socjalistycznego w jego ostatniej fazie, sposób przejścia do demokracji, praca nad wzorem instytucjonalnym demokratycznego państwa prawa, a także jego zmiany, charakter konstytucji, model relacji pomiędzy organami władzy państwowej, rodzaj systemu wyborczego oraz systemu partyjnego⁶.

³ Z.J. PIETRAŚ: *Decydowanie polityczne*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Kraków 1998, s. 46.

⁴ A. ÁGH: *Emerging Democracies in East Central Europe and the Balkans*. Edward Elgar, Cheltenham 1998; L. DIAMOND: *Developing Democracy. Toward Consolidation*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore–London 1999; S.P. HUNTINGTON: *Trzecia fala demokratyzacji*. Przeł. A. DZIURDZIK. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009; J.J. LINZ, A. STEPAN: *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-communist Europe*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore–London 1996; S. MAINWARING: *Transitions to Democracy and Democratic Consolidation: Theoretical and Comparative Issues*. Working Paper #130. November 1989: <https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/130.pdf> [dostęp: 12.12.2015]; G. PRIDHAM: *Dynamics of Democratization. A Comparative Approach*. Continuum, New York 2000; A. PRZEWORSKI: *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge University Press, Cambridge 1991; J.S. VALENZUELA: *Democratic Consolidation in Post-Transitional Setting: Notion, Process, and Facilitating Conditions*. Kellogg Institute Working Paper #150. December 1990: <https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/150.pdf> [dostęp: 12.12.2015]; L. WHITEHEAD: *Democratization. Theory and Experience*. Oxford University Press, Oxford 2002.

⁵ W. KOPALIŃSKI: *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Wiedza Powszechna, Warszawa 1989, s. 117.

⁶ Zob. m.in.: *Assistance. International Co-operation for Democratization*. Ed. P. BURNELL. Frank Cass Publishers, London–Portland 2000; *Democratic Consolidation in Eastern Europe*. Vol. 1. *Institutional Engineering*. Ed. J. ZIELONKA. Oxford University Press, Oxford 2001; De-

Celem pracy jest określenie charakteru przebiegu procesu demokratyzacji w dwóch stosunkowo młodych demokracjach umiejscowionych w regionie Europy Środkowej. Państwami, które zostaną poddane analizie, są Republika Czeska i Węgry. Ich dokonania w zakresie demokratyzacji są uważane za pozytywne. Warto zastanowić się, co to oznacza i czy rzeczywiście tak jest. Dlatego też w niniejszej pracy należy poza określeniem tego, czym są demokracja, proces demokratyzacji i jego determinanty, dokonać analizy ćwierćwiecza przemian we wskazanych państwach. Politologiczna analiza wymienionych zagadnień wynika z chęci ich poznania, krytycznego spojrzenia na nie i pogłębienia istniejącego stanu wiedzy w tym zakresie, a także kontynuacji badań.

Przed przystąpieniem do badań należy zatem określić kategorie, które będą stanowiły obszar empirycznej analizy. W związku z tym poza zdefiniowaniem demokracji, procesu demokratyzacji i determinant należy dokładniej określić geograficzny obszar badań, a także wyodrębnić okres lat analizy.

Jeżeli chodzi o geograficzną delimitację obszaru badawczego, to ze względu na interesujący fenomen funkcjonowania młodych demokracji nasza uwaga kieruje się w stronę tych państw, w których proces demokratyzacji rozpoczął się stosunkowo niedawno, biorąc pod uwagę długość występowania demokracji w Europie Zachodniej i Ameryce Północnej. Ze względu na ciągłość tego procesu, osiąganę przez niego sukcesy, ale także i ponoszone porażki, należy zwrócić uwagę na Republikę Czeską i Węgry. Znajdują się one w regionie, w którym przez ponad cztery dekady po II wojnie światowej panował ustrój socjalistyczny, a potem, po jego erozji, rozpoczął się proces demokratyzacji. Należy jednak pamiętać, że region ten jest niejednorodny pod wieloma względami, a mimo to przez okres powojenny określano go mianem Europy Wschodniej⁷. Podkreślmy, że to, co dla Zachodu było i nadal często jest jednością w postaci Wschodu, w rzeczywistości składa się z wielu różniących się elementów. Dlatego też możemy powiedzieć, że na początku lat 90. XX wieku wśród dawnych państw socjalistycznych zaczęły wyodrębniać się pewne grupy, jak państwa nadbałtyckie (Litwa, Łotwa, Estonia), państwa bałkańskie (Albania, Bułgaria, Rumunia), walczące o niezależność i niepodległość republiki jugosłowiańskie (Bośnia i Hercegowina, Chorwacja, Czarnogóra, Macedonia, Serbia, Słowenia), państwa Europy Środkowej (Czechosłowacja, potem Czechy i Słowacja, Polska, Węgry), a także republiki poradzieckie (Białoruś, Mołdawia, Rosja, Ukraina).

mocratic Consolidation in Eastern Europe. Vol. 2. *International Engineering*. Ed. J. ZIELONKA. Oxford University Press, Oxford 2001.

⁷ Jak wskazuje Marek J. Chodakiewicz, „geopolitycznie wszakże pojęcie *Wschodu* i *Zachodu* zmienia się w zależności od zmiennych kolei losu”. Cyt. za: M.J. CHODAKIEWICZ: *Międzymorze*. Biblioteka Wolności-3S MEDIA, Warszawa 2016, s. 12.

Po upadku socjalizmu wydawało się, że demokracja jest naturalnym wręcz reżimem, do którego będą dążyły poszczególne państwa. Jednakże już dorobek pierwszych lat przemian politycznych wskazywał, że w tym licznym gronie są państwa, które lepiej radzą sobie z trudem procesu demokratyzacji. Wśród liderów znalazły się kraje Europy Środkowej, w tym Czechosłowacja i Węgry⁸. Przy czym po rozpadzie Czechosłowacji tylko Republika Czeska kontynuowała kurs demokratyzacji, podczas gdy Słowacja za czasów rządów Vladimíra Mečiaru zбочyła na pewien czas z tej drogi⁹. Zaczęto zastanawiać się nad fenomenem przywództwa Czech i Węgier w swoistym biegu do demokracji. Wiele odpowiedzi lokowało powody tak dobrej postawy tych dwóch państw w ich kulturowej, historycznej, politycznej i gospodarczej przynależności do Europy Środkowej.

Faktycznie, od powstania pierwszych państwowości Czechów i Węgrów znajdowały się one pomiędzy cywilizacyjnie ukształtowanym Zachodem Europy a określającym dopiero swoje granice Wschodem. Przez wieki państwa te w bardzo ścisły sposób były związane ze sobą i podlegały podobnym procesom historycznym, do których możemy zaliczyć: pojawienie się struktur państwowych na przełomie IX i X wieku n.e., podleganie okcydentalizacji, osiągnięcie świetności w późnym okresie średniowiecza i w renesansie, upadek ciągłości państwowości (Czechy po 1620 roku, Węgry po 1526 roku), występowanie w ramach monarchii habsburskiej trwające do I wojny światowej, odzyskanie pełnej niepodległości w 1918 roku czy okres ponad czterech dekad uzależnienia od dyktatu Związku Radzieckiego¹⁰. Niewątpliwie te historyczne czynniki wpłynęły na późniejszy proces demokratyzacji, potwierdzając koncepcję zależności od szlaku¹¹, którą także w przypadku Czech i Węgier pozytywnie weryfikują odmienności historyczne tych państw.

⁸ M. SZCZEPANIAK, S. ZYBOROWICZ: *Przebudowa ustroju politycznego na Węgrzech i w Czechosłowacji*. Wydawnictwo Naukowe Instytutu Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 1995.

⁹ P. BAJDA: *Elity polityczne na Słowacji. Kręta droga do nowoczesnego państwa*. Wydawnictwo Instytutu Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2010.

¹⁰ H. AGNEW: *The Czechs and the Lands of Bohemian Crown*. Hoover Institution Press, Stanford 2004; M. BANKOWICZ: *Zlikwidowane państwo. Ze studiów nad polityką Czechosłowacji*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2003; H. BATOWSKI: *Rozpad Austro-Węgier. Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 1982; R.J. CRAMPTON: *Eastern Europe in the Twentieth Century – and after*. Routledge, London–New York 2005; W. FELCZAK: *Historia Węgier*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1983; J. KOCHANOWSKI: *Węgry. Od ugody do ugody. 1867–1990*. Trio, Warszawa 1997; J. SNOPEK: *Węgry. Zarys dziejów i kultury*. Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2002; J. TOMASZEWSKI: *Czechosłowacja. Trio*, Warszawa 1997; P.S. WANDYCZ: *Cena wolności. Historia Europy Środkowo-Wschodniej od średniowiecza do współczesności*. Znak, Kraków 2003.

¹¹ R. PUTNAM: *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*. Przeł. J. SZACKI. Znak, Kraków–Warszawa 1995, s. 20.

Przywołana powyżej koncepcja Europy Środkowej jest jednak tworem trudnym do jednoznacznego określenia. Dlatego też jej dorobek i dziedzictwo nie dają się łatwo przełożyć na mierzalne czynniki związane z procesem demokratyzacji Republiki Czeskiej i Węgier. Wpływ na złożoność i wieloznaczność nazwy *Europa Środkowa* wynika z kilku przyczyn. Po pierwsze, trudno jednoznacznie określić granice tego obszaru ze względu na kryteria, które możemy brać pod uwagę: historyczne, kulturowe, gospodarcze¹². Po drugie, geopolityczne położenie państw powoduje, że ich lista także nie będzie miała charakteru całkowicie zamkniętego. Po trzecie, wielość i różnorodność podmiotów wypowiadających się w sprawach Europy Środkowej przyczynia się do trudności w zdefiniowaniu tego obszaru¹³. Istnieje przecież szerokie grono osób badających ten region i interesujących się nim, jak socjologzy, politolodzy, etnografowie, etnologzy, pisarze, intelektualiści itd. W tym momencie nie wolno pominąć wielkiego dorobku kształtującego badania nad tożsamością Europy Środkowej autorstwa Oskara Haleckiego czy Jenő Szűcsa. Pierwszy wyróżnił Europę Zachodnią, Wschodnią, Środkowo-Wschodnią i Środkowo-Zachodnią¹⁴, drugi natomiast Europę Zachodnią, Środkowo-Wschodnią i Wschodnią¹⁵. Współcześnie na problem identyfikacji tożsamości Europy Środkowej jako płaszczyzny rozpościerającej się pomiędzy Wschodem i Zachodem wskazuje m.in. Radosław Zenderowski. Zauważa on dwa trendy w identyfikacji jej tożsamości: negatywną, według której Europa Środkowa nie jest ani Wschodem, ani Zachodem, oraz pozytywną – mówiącą o unikalności i wyjątkowości regionu¹⁶.

Przy wyborze Czech jako przypadku niniejszej analizy możemy zauważyć, że erozja reżimu niedemokratycznego, a także większa część tranzycji miała miejsce w warunkach istnienia innego państwa, jakim była Czechosłowacja. Biorąc pod uwagę ten fakt, należy jednak pamiętać, że po jej rozpadzie, już w Republice

¹² Na przykład Dorota Dierżak i Waldemar Paruch uważają, że pod względem historycznym rdzeniem Europy Środkowej są te państwa, które powstały na byłych ziemiach Rzeszy Niemieckiej, I Rzeczypospolitej, Królestwa Korony św. Stefana i Królestwa Korony św. Wacława. Zob. D. DIERŻAK, W. PARUCH: *Sens pojęcia „Europa Środkowa” w warunkach demokratyzacji i europeizacji regionu – przewartościowania i kontynuacja*. W: *Polska i Europa Środkowa. Demokratyzacja, konsolidacja, europeizacja*. Red. E. NOWAK, R. RIEDEL. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2010, s. 23.

¹³ A. CZARNOCKI: *Europa Środkowa. Europa Środkowo-Wschodnia. Geopolityczne a historyczno-kulturowe rozumienie pojęć*. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K” 1994. Vol. 1, nr 23–35; A. JOKUBAITIS: *Tożsamość Europy Środkowej jako problem filozofii polityki*. „Politeja” 2011. T. 2, nr 16, s. 28–38.

¹⁴ O. HALECKI: *Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe*. Roland Press Co., New York 1952.

¹⁵ J. SZŰCS: *Trzy Europy*. Przeł. J.M. KŁOCZKOWSKI. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 1995.

¹⁶ R. ZENDEROWSKI: *Europa Środkowa jako „ucieczka przed Wschodem” czy „pomost między Wschodem i Zachodem?”*. W: *Europa Środkowa: wspólnota czy zbiorowość?* Red. R. ZENDEROWSKI. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004, s. 37–48.

Czeskiej, mieliśmy do czynienia z kontynuacją procesów rozpoczętych latach 1990–1992, co wpływa na konieczność uwzględnienia okresu czechosłowackiego w analizie procesu demokratyzacji Republiki Czeskiej¹⁷.

Wśród przyczyn, które doprowadziły do podjęcia decyzji o analizie procesu demokratyzacji w Republice Czeskiej i na Węgrzech, możemy wymienić następujące. Po pierwsze, niezwykle interesujące jest zbadanie procesu demokratyzacji systemów politycznych tych podmiotów państwowych, które od początku procesu uznawane są za liderów. Należy jednak pamiętać, że państwa te należą do grupy młodych demokracji podatnych na znacznie większą chwiejność instytucjonalną niż skonsolidowane demokracje Europy Zachodniej. Po drugie, dociekaniom naukowym nie może umknąć fakt istnienia pewnych zbieżności badanych przypadków wynikających ze wspólnoty historycznej, kulturowej, gospodarczej oraz położenia w Europie Środkowej. Po trzecie, ciekawe są również rozbieżności, ich charakter oraz zakres w procesie implementacji rozwiązań demokratycznych wskazujących na znaczenie czynnika endogenego. Po czwarte, coraz bardziej powszechne na świecie, w tym i Europie, są tendencje negujące dorobek liberalnej demokracji, które docierają także do Republiki Czeskiej i na Węgry. Szczególnie w tym drugim państwie przyczyniły się po 2010 roku do redefinicji procesu demokratyzacji.

Temporalne granice niniejszej pracy wiążą się z latami 1990–2016. Początkową cezurę wyznaczają pierwsze wielkie demokratyczne zmiany w Czechosłowacji i na Węgrzech, czyli wolne wybory parlamentarne i skutki, jakie się po nich pojawiły, w postaci rozpoczęcia procesu kształtowania wzoru instytucjonalnego i towarzyszących mu zmian behawioralnych. Nie sposób pisać o współczesnym procesie demokratyzacji bez umiejscowienia go w określonych warunkach historycznych oraz międzynarodowych. Dlatego też w niniejszej pracy konieczne będzie odwołanie się do tych wydarzeń historycznych, które w kontekście współczesnej demokracji miały dla niej znaczenie. Chodzi zarówno o wydarzenia, które w okresie ponad tysiąca lat ciągłości oraz zależności państwowości Czech i Węgier wpłynęły na budowanie struktur państwowych, tożsamości narodowej oraz wspólnotowego charakteru podejmowania decyzji, ale i te bezpośrednio związane z wcześniejszymi próbami instalacji demokracji w XX wieku (po I i II wojnie światowej). Końcowa granica temporalna analizy podjętej w tej pracy wiąże się z aktualnym stanem rozwoju demokratyzacji w badanych państwach. Wiedza, którą dostarczają nam wydarzenia w Republice Czeskiej i na Węgrzech, podlega ustawicznej weryfikacji. Szczególnie przypadek węgierski po 2010 roku jest ze wszech miar interesujący, chociaż i stan czeskiej polityki po 2013 roku należy uznać za wyjątkowy. Rok 2016 przypada na drugą połowę trzeciej dekady procesu demokratyzacji. W tym kontekście ciekawa będzie próba

¹⁷ P. UKIELSKI: *Aksamitny rozwód. Rola elit politycznych w procesie podziału Czechosłowacji*. Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2007.

określenia miejsca, w którym znajdują się Czechy i Węgry w dynamicznie rozwijającym się procesie demokratyzacji¹⁸.

Podstawowy problem badawczy niniejszej pracy został postawiony w formie pytania dotyczącego specyfiki oraz wpływu determinant na instytucjonalny i pozainstytucjonalny charakter procesu demokratyzacji w Republice Czeskiej i na Węgrzech w latach 1990–2016. To główne założenie pracy powiązane jest z hipotezami, które wymagają dalszej weryfikacji wraz z zasadniczym problemem badawczym.

W odniesieniu do głównego pytania badawczego pojawiło się kilka dodatkowych pytań, które doprowadziły do sformułowania pięciu hipotez. Po pierwsze, warto odpowiedzieć sobie na pytanie, jaki jest charakter demokracji jako konceptu pojmowanego na gruncie nauki i w praktyce życia publicznego. Postawienie pierwszej hipotezy (H₁) odwoływać się będzie zatem do występowania zróżnicowanych podstaw demokracji określających jej cechy.

Na drodze do recepcji reżimu demokratycznego pojawia się wiele różnorodnych zjawisk. Możemy się zastanowić, czy występują one w postaci jakiegos

¹⁸ Wśród wielu pozycji, które traktują o kwestiach systemowych w Republice Czeskiej i na Węgrzech w trakcie procesu demokratyzacji, warto zapoznać się m.in. z: A. ÁGH: *The Politics of Central Europe*. SAGE Publications Ltd., London 1998; M. BANKOWICZ: *Systemy władzy państwowej Czechosłowacji i Czech. Studium instytucjonalno-polityczne*. Wydawnictwo PiT, Kraków 1998; M. BANKOWICZ: *Zlikwidowane państwo. Ze studiów nad polityką Czechosłowacji*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2003; W. BRODZIŃSKI: *System konstytucyjny Węgier*. Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2003; F. ČERNOCH, J. HUSÁK, O. SCHÜTZ, M. VÍR: *Political Parties and Nationalism in Visegrad Countries*. International Institute of Political Science Masaryk University, Brno 2011; B. GÓRALCZYK: *Węgierski pakiet*. Studio Wydawnicze Familia, Warszawa 2000; B. GÓRALCZYK: *Węgry. Transformacja pokomunistyczna. 1990–2003*. Studio Wydawnicze Familia, Warszawa 2003; A. INNES: *Czechoslovakia: the Short Goodbye*. Yale University Press, New Haven–London 2001; H. KITSCHOLT, Z. MANSFELDOVA, R. MARKOWSKI, G. TÓKA: *Post-communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-party Cooperation*. Cambridge University Press, Cambridge 1999; U. KORKUT: *Liberalization. Challenges in Hungary. Elitism, Progressivism, and Populism*. Palgrave Macmillan, New York 2012; A. KÖRÖSÉNYI: *Government and Politics in Hungary*. Central European University Press, Budapest 1998; B. MAGYAR: *Post-Communist Mafia State*. Central European University Press, Budapest 2016; *Partie i systemy partyjne Europy Środkowej*. Red. ANTOSZEWSKI, P. FIALA, R. HERBUT, J. SROKA. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003; S. SAXONBERG: *The Fall. A Comparative Study of the End of Communism in Czechoslovakia, East Germany, Hungary and Poland*. Harwood Academic Publishers, Amsterdam 2001; K. SKOTNICKI: *System konstytucyjny Czech*. Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2000; K. SOBOLEWSKA-MYŚLIK: *Partie i systemy partyjne Europy Środkowej po 1989 roku*. Księgarnia Akademicka, Kraków 1999; P. SULA: *System partyjny Republiki Węgierskiej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005; M. SZCZEPANIAK, S. ZYBOROWICZ: *Przebudowa ustroju politycznego na Węgrzech i w Czechosłowacji*. Wydawnictwo Naukowe Instytutu Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 1995; R. TÖKÉS: *Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change and Political Succession. 1957–1990*. Cambridge University Press, Cambridge–New York 1998; P. UKIELSKI: *Aksamitny rozwój...*

schematu o charakterze przyczynowo-skutkowym. W związku z tym druga hipoteza (H_2) odwołuje się do założenia o wielowymiarowości procesu demokratyzacji, w którym pojawiają się różne etapy jego rozwoju.

Powyższe założenie rodzi pytanie dotyczące specyfiki poszczególnych etapów procesu demokratyzacji i ich wewnętrznych elementów. W tym kontekście trzecia hipoteza (H_3) odwołuje się do przekonania o istnieniu wielu determinant charakteryzujących proces demokratyzacji.

Na kolejnym etapie badań należy skupić się na kwestiach związanych z procesem demokratyzacji w Republice Czeskiej i na Węgrzech oraz jego uwarunkowaniach. W jaki sposób nastąpił upadek reżimu niedemokratycznego? Co charakteryzowało pośredni okres procesu demokratyzacji, czyli tranzycję? Pytania te prowadzą nas do postawienia czwartej hipotezy (H_4), która zakłada wykorzystanie uwarunkowań endogennych i egzogennych na rozwój procesu demokratyzacji na jego wczesnym etapie w Czechosłowacji i na Węgrzech.

Po przejściu wczesnego etapu procesu demokratyzacji, Republika Czeska i Węgry rozpoczęły przemiany o bardziej dojrzałym charakterze. Zastanawiające jest, w jaki sposób zachowują się ważne podmioty życia publicznego w tym okresie. Poza tym, możemy zadać pytanie o ocenę postępów w zachodzącym procesie demokratyzacji. W związku z tym ostatnia hipoteza (H_5) zakłada dominację endogennych cech wpływających na modyfikację determinant procesu demokratyzacji w analizowanych państwach.

Aby dokonać weryfikacji postawionych powyżej hipotez oraz uzyskać odpowiedź na pytania badawcze, należy posłużyć się odpowiednimi koncepcjami i metodami prowadzącymi do wcześniej sformułowanego celu. Ze względu na charakter pracy oraz jej temat podstawowym podejściem wydaje się instytucjonalizm. W swojej klasycznej formule polega on na normatywnym określeniu znaczenia instytucji w życiu politycznym i społecznym. Rozpatrywane są one w statycznym strukturalnym i funkcjonalnym ujęciu. Dlatego też bardziej przydatne będzie odwołanie się do neoinstytucjonalizmu łączącego zarówno normatywny wymiar instytucji, dynamiczne relacje między organami władzy oraz wpływ czynnika pozaprawnego w postaci politycznej i społecznej. Trudno obecnie oddzielić te zjawiska od siebie i traktować je wyłącznie w kategorii zmiennych niezależnych, gdyż dopiero wszystkie razem pozwalają uchwycić specyfikę określonego systemu politycznego, jego elementów czy rozwoju procesu demokratyzacji. Ta uwaga będzie szczególnie przydatna w odniesieniu do badanych w pracy młodych demokracji: Republiki Czeskiej i Węgier, które nadal cechuje większy stopień niestabilności, niż ma to miejsce w przypadku demokracji Europy Zachodniej. Niezwykle istotne jest zauważenie roli czynnika społecznego, historycznego i kulturowego badanego zjawiska, gdyż dzięki temu można lepiej zrozumieć jego instytucjonalny wymiar. A na tej podstawie będziemy w stanie uchwycić zmieniające się reguły rywalizacji o aktualny i w zamyśle ostateczny kształt wzoru instytucjonalnego danego systemu. Ponadto

neoinstytucjonalizm umożliwia spojrzenie na instytucje powstające w wyniku rozwoju wzoru instytucjonalnego jako na aktywne podmioty, które same mogą dokonywać zmian. W wyniku tych działań wpływają na swoje otoczenie, determinując określone zachowania aktorów politycznych i innych instytucji. W demokracji ważna jest równowaga sił między instytucjami powstrzymująca zjawisko nadużycia władzy oraz wprowadzająca mechanizm odpowiedzialności poziomej i pionowej¹⁹.

W niniejszej pracy zostaną wykorzystane następujące metody badawcze. Po pierwsze, odwołamy się do metod historycznych, które pozwolą na określenie stopnia wpływu czynnika historycznego na obecną sytuację. Wydaje się, że geneza procesu demokratyzacji rozpoczętego na przełomie lat 80. i 90. XX wieku w Czechosłowacji i na Węgrzech sięga nie tylko ówczesnego stanowiska elity władzy, opozycji i opinii społecznej, ale i wkracza głębiej w wykształcone we wcześniejszym procesie historycznym instytucje i zjawiska społeczne, kulturowe, historyczne i polityczne Czechów i Węgrów. Spośród metod historycznych zastosowane zostaną przede wszystkim metoda genetyczna, pragmatyczna oraz materialistyczna²⁰.

Po drugie, wykorzystana zostanie analiza systemowa. Uznanie reżimu demokratycznego za jedną z ważnych warstw formy państwa prowadzi nas do potraktowania badanego problemu w kategoriach systemu. Pozwala to na ujęcie procesu demokratyzacji jako pewnego zbioru, na który składają się mniej lub bardziej dynamiczne elementy, zdarzenia i cechy. Poza tym przedmiotem badań niniejszej pracy jest wymiar życia politycznego rozumiany poprzez pryzmat systemu politycznego. W zakresie wymienionej metody zostanie zastosowana analiza makrosystemowa, średniego rzędu oraz mikrosystemowa²¹.

Trzecią metodą będzie synteza danych, która pozwoli na odtworzenie poszczególnych elementów faktograficznych uzyskanych w trakcie procesu badawczego. W zakresie syntezy systemowej odwołamy się do kwestii konstrukcji systemu opartej na z góry założonych cechach²². Podejście to pomoże w poszukiwaniu wspólnych cech łączących różne zdarzenia i zjawiska występujące w procesie demokratyzacji Republiki Czeskiej i Węgier.

¹⁹ A. LECOURE: *New Institutionalism: Issues and Questions*. In: *New Institutionalism: Theory and Analysis*. Ed. A. LECOURE. University of Toronto Press, Toronto 2005, s. 3–26.

²⁰ A. CHODUBSKI: *Wstęp do badań politologicznych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2004, s. 127–128; J.R. SIELEZIN: *Metoda historyczno-politologiczna*. W: *Encyklopedia politologii*. T. 1. *Pojęcia, teorie i metody*. Red. W. SOKÓŁ, M. ŻMIGODZKI. Wolters Kluwer, Warszawa 2016, s. 379–380.

²¹ A. CHODUBSKI: *Wstęp do badań politologicznych...*, s. 119–126; B. KRAUZ-MOZER, W. SZOSTAK: *Teoria polityki. Podstawy metodologiczne politologii empirycznej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1993, s. 75–84; J. NOCOŃ: *Systemowa analiza polityki w świetle rekonstrukcji funkcjonalizmu Jeffreya C. Alexandra*. W: *Podejścia badawcze i metodologie w nauce o polityce*. Red. B. KRAUZ-MOZER, P. ŚCIGAJ. Księgarnia Akademicka, Kraków 2013, s. 349–364.

²² B. KRAUZ-MOZER, W. SZOSTAK: *Teoria polityki...*, s. 84.

The process of democratisation and its determinants An analysis based on the example of the Czech Republic and Hungary (1999–2016)

Summary

This study is concerned with an analysis of the democratisation processes in two Central European states: the Czech Republic and Hungary in the years 1990–2016. It consists of two parts, with the first one presenting a theoretical analysis of the phenomenon of democracy, the process of democratisation, and the determinants of this process, and the second one focusing on the empirical analysis of the democratisation processes in the Czech Republic and Hungary.

Today democracy means that almost all adult citizens participate in the exercising of power. In substantive terms, democracy relies on freedom, equality, and majority rule. At the same time, it is also a regime that rests on specific principles and procedures (the procedural perspective). The process of consolidating democratic values and procedures goes through various stages. First, the erosion of a non-democratic regime involves the transfer of power from former elites to new political actors. Next, during the transition stage, the democratic institutional design is introduced into the political system. Finally, during the consolidation stage, the democratic principles of political life become well-established and democratic values accepted and internalised by the society. The most important determinants of the stage of erosion include: the heritage of the past and the influence of the surroundings. The transition is determined by: the structure of the state, national identity, political elites' work on the constitution, the relationship between the organs of government, the party system, the electoral system, lustration, decentralisation of power to a system of local authorities, and external factors. The consolidation stage depends on institutional factors on the one hand, such as the final design of the constitution, a stable model of relations between the organs of government, the development of a pluralistic party system, and solidification of the electoral system, and on behavioural factors on the other, such as acceptance and internalisation of democratic values by the society. The process of democratisation can be analysed and evaluated with the use of quantitative and qualitative indicators. This study employs indices used by Freedom House, The Economist Intelligence Unit, and The Bertelsmann Foundation.

The erosion of the non-democratic regime in Czechoslovakia and Hungary was marked by the transfer of power from political elites to democratic actors. In Hungary, this process was accomplished by negotiations, leading to an agreement signed in the autumn of 1989; in Czechoslovakia, it resulted from the inefficient political elites surrendering the control of the country. The fall of the regime was non-violent. In the initial phase of democratisation, the Czechs could draw on richer experience and more substantial democratic achievements than the Hungarians.

During the transition stage, various contributing factors not always influenced the Czech and Hungarian processes of democratisation in the same way. Differences can be seen in the case

of such determinants as the structure of the state, national identity, or particular elements of the institutional design. While the Czechs formed their own state in 1992, after 1990 the Hungarians had to redefine their stance towards a several-million Hungarian diaspora in neighbouring countries. The Constitution of the Czech Republic was adopted in 1992, while the Hungarian communist Constitution of 1949 was amended in 1989 and 1990. Both states adopted the parliamentary cabinet system of government, but Hungary opted for the chancellor model. Multi-party systems emerged, but the electoral systems for parliaments were different – with proportional representation in the Czech Republic and mixed in Hungary. The process of lustration was more radical and effective in the Czech Republic. The impact of exogenous determinants was similar in both states because the situation was conducive to the promotion of democracy.

The consolidation stage brought changes in the institutional design in both countries. In Hungary, a major restructuring took place after 2010, including the approval of the new Constitution in 2011. Its laws reflect the axiological stance of the legislator, based on conservative and national values rather than on liberal principles that were highlighted before. The party systems have remained pluralistic in both states, but the Czech one is more decentralised. This results in multi-party government coalitions and negatively influences the cabinet stability. In Hungary, the complicated electoral system has been simplified but the mixed formula has been retained. The democracy indices applied in the analysis – The Freedom House index, The Economist Intelligence Unit's index, and The Bertelsmann Foundation's index – unanimously indicate that the Czech Republic is more advanced than Hungary in its progress towards consolidated democracy.

Le processus de démocratisation et ses déterminants L'analyse effectuée à l'exemple de la République tchèque et de la Hongrie (1990–2016)

Résumé

Le travail concerne l'analyse du processus de démocratisation dans deux pays d'Europe centrale : en République tchèque et en Hongrie dans les années 1990–2016. Il se compose de deux parties. Dans la première, l'auteur soumet à l'analyse théorique le phénomène de la démocratie et du processus de démocratisation ainsi que les déterminants de ce processus. Dans la seconde partie, l'analyse se concentre sur la dimension empirique du processus de démocratisation en République tchèque et en Hongrie.

À l'époque contemporaine, la démocratie signifie la participation de presque tous les citoyens adultes à l'exercice du pouvoir. Dans la perspective substantielle, ce sont la liberté, l'égalité et le principe de majorité qui sont importants pour la démocratie. De l'autre côté, la démocratie est également un régime basé sur des principes et des procédés de fonctionnement déterminés (niveau de procédures). Dans le processus aboutissant à consolider les valeurs et les procédures démocratiques apparaissent les étapes de développement séparées. À la phase de l'érosion du régime non démocratique, le pouvoir est transmis par les élites actuelles aux nouveaux sujets politiques. Dans la transition, on introduit au système politique un modèle démocratique institutionnel. En revanche, dans la consolidation de la démocratie, on a affaire à la stabilisation des règles démocratiques de la vie politique et à la socialisation des valeurs démocratiques dans la société. En ce qui concerne les déterminants les plus importants qui apparaissent à la période de l'érosion, on devrait énumérer : le patrimoine du passé et l'influence de l'environnement extérieur. La transition sera déterminée par : la structure de l'État, l'identité nationale, le travail des élites politiques sur la constitution, la détermination du modèle de relations entre les organes du pouvoir, le système de partis, le système électoral, la lustration, la décentralisation du pouvoir et la convocation des collectivités locales, mais également le facteur extérieur. Cependant, pour la consolidation, ce sont les déterminants institutionnels qui seront importants : la détermination du modèle constitutionnel, la stabilisation du modèle de relations entre les organes du pouvoir, le développement du système de partis pluraliste, la solidification du système électoral ainsi que les déterminants comportementaux sous forme de socialisation des valeurs démocratiques par la société. Le processus de démocratisation peut être analysé et évalué par l'application des facteurs quantitatifs et qualitatifs. Dans le travail, on a pris en considération les indices appliqués dans les centres Freedom House, The Economist Intelligence Unit et la Fondation de Bertelsmann.

En Tchécoslovaquie et en Hongrie, à la phase de l'érosion non démocratique, les élites politiques des deux pays ont cédé le pouvoir aux forces démocratiques. En Hongrie, cela s'est produit par la voie de négociations et par la conclusion du pacte en automne de 1989 et, en Tchécoslovaquie, à la suite de la résignation des élites politiques insuffisantes. La chute du régime y avait un

caractère pacifique. À l'étape initiale de la démocratisation, les Tchèques ont pu puiser dans leurs propres expériences démocratiques qui étaient plus nombreuses que celles des Hongrois.

Dans la transition, les déterminants n'influençaient pas toujours de manière identique le processus de démocratisation tchèque et hongrois. On peut voir les différences dans les déterminants tels que la structure de l'État, l'identité de la nation ou les éléments particuliers du modèle institutionnel. En 1992, les Tchèques ont fondé leur propre pays, alors que les Hongrois, après 1990, ont dû redéfinir leur attitude envers la diaspora de quelques millions de leurs compatriotes vivant dans les pays voisins. En 1992, on a adopté la nouvelle Constitution de la République tchèque, tandis qu'en Hongrie en 1989 et 1990 on a effectué les amendements à la constitution communiste de 1949. Le modèle de relations entre les organes du pouvoir a pris dans les pays analysés la forme de régime parlementaire (parlement et cabinet ministériel), mais celui en Hongrie a pris la version du système politique allemand. Les systèmes de partis pluralistes sont apparus, et les systèmes électoraux employés en Tchéquie durant les élections parlementaires ont été basés sur la formule proportionnelle, tandis qu'en Hongrie sur la formule mixte. C'est en République tchèque que le processus de lustration était plus radical et plus efficace. L'influence du déterminant exogène était pareille dans les deux pays analysés en raison de la situation favorable à la promotion de la démocratie.

À la période de la consolidation de la démocratie se sont produits des changements dans le modèle institutionnel en République tchèque et en Hongrie, mais dans le second pays, après l'an 2010, on a organisé sa reconstruction fondamentale tout en votant la nouvelle Constitution en 2011. Les principes y inclus reflétaient l'attitude axiologique du législateur se référant aux valeurs conservatrices et nationales, et non libérales comme c'était auparavant. Les systèmes de partis dans les deux pays sont restés pluralistes, mais en Tchéquie ce système est plus décentralisé. Cela influence la nécessité de former des coalitions gouvernementales multipartistes et une moindre stabilité des cabinets. En Hongrie, on a simplifié le système électoral compliqué, mais on a toutefois gardé sa formule mixte. Rapportées dans le travail les évaluations des indices de la démocratisation des centres Freedom House, The Economist Intelligence Unit et la fondation de Bertelsmann soulignent à l'unanimité que la position de la Tchéquie, quant à la démocratisation consolidée, est plus haute que celle de la Hongrie.